

Историјски институт Београд
Зборник радова књ 40
Државни универзитет за архитектуру и грађевину (ННГАСУ)
Нижњи Новгород Русија

УРБАНИЗАЦИЈА У ИСТОЧНОЈ И ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Одговорни уредник

Срђан РУДИЋ
Историјски институт Београд

Алексеј Александрович ГОРДИН
ННГАСУ Нижњи Новгород

Београд
2019.

Владета ПЕТРОВИЋ
Историјски институт
Београд
Србија

ГРАД У ЋИРИЛСКОЈ ДИПЛОМАТИЧКОЈ ГРАЂИ*

Апстракт: У раду се анализирају подаци ћирилске дипломатичке грађе о градовима у српским средњовековним земљама. Српске средњовековне повеље су важан извор за већину сегмената градског живота средњовековне Србије. Пажљива анализа ове врсте извора омогућава нам да стекнемо увид у статус становника појединих градских насеља и њихове обавезе према држави и владару. Такође, дају основ за реконструкцију величине појединих градова – доње границе величине популације, величине и организације простора који је заузимало насеље и величине градске земље (метоха). Ретки су али изузетно значајни документи у којима се наводе имена појединих становника и њихова занимања.

Кључне речи: средњовековни град, градски простор, тврђава, повеља, хрисовуља, црква, манастир, Скопље, Призрен, Штип, Ново Брдо, Рудник, Србија.

На питање шта је град, још увек није дат јединствен одговор, упркос мултидисциплинарном приступу проучавању феномена града. Ово наизглед једноставно питање, с обзиром да живимо у епохи урбанизације и нестанка руралних насеља, добија још комплекснију димензију уколико

* Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ 47025).

град посматрамо у историјској перспективи.¹ Под градом средњовековне Европе подразумева се низ различитих типова насеља.² Ту спадају тада водећи градови са више десетина хиљада становника, али и они патуљаста са мање од 500. Величина и организација простора који су захватили, као и најважнији фортификациони и јавни објекти, такође не пружају основ да се изврши нека врста општеприхваћене и универзалне класификације. Додатно се питање усложњава уколико укључимо и политичко-административну димензију. Тако можемо видети да неки од највећих и привредно најутицајнијих градова нису имали аутономију као што су је имале поједине мале медитеранске комуне.³

За велики део Европе проучавање комплексног питања историје градова веома је сложено јер му се мора приступити мултидисциплинарно, проучавањем материјалних и писаних извора, уз коришћење све савременијих технолошких метода и процеса. С друге стране, за историчаре који се баве средњовековним балканским градовима, отежавајућа околност је велики недостатак писаних извора. Историјске околности су условиле да је највећи део сачуваног ћирилског материјала везан за манастире. За разлику од остатка Европе, у којој основ за проучавање средњовековних градова представља сачувана архивска грађа, владарске даровнице директно упућене градовима⁴, или пак

¹ A. Classen, *Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age: Historical, Mental, Cultural, and Social-Economic Investigations*, Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age, Berlin–New York 2009, 1–147, 3–6. E. Isenman, *Deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550: Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Böhlau, Köln, Weimar, Wien 2014, 45–52.

² A. Kazhdan, *The Italian and Late Byzantine City*, DOP 49 (1995) 1–22, 2–4.

³ Великим градовима су у средњем веку сматрани они градови који су имали више од 10.000 становника; водећи градови су имали више од 20.000 становника. У градове средње величине рачунали су се они који су имали између 2.000 и 10.000 становника, док су се у мале градове рачунали они који су имали од 500 до 2.000 становника. Градови који су имали испод 500 становника рачунали су се у патуљасте (Zwergstädte). Треба истаћи да мали градови, са мање од 2.000 становника, чине 90 до 95 % свих средњовековних градова; видети E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1972, 199, 202–203. Од средине прошлог века, увођењем нових критеријума за процену урбанитета појединих насеља, на град се више не гледа као на феномен искључиво везан за Западну Европу; видети С. Ђирковић, *Урбанизација као тема српске историје*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд–Смедерево 1992, 14.

⁴ Из времена епохе Палеолога сачуване су повеље којима су градови Јањина, Кроја, Фанарион у Тесалији и Моневазија стекли широке економске и политичке привилегије. Љ. Максимовић, *Град у Византији*, Београд 2003, 62, 83. На градове освојене од Византије односи се и 124. члан Душановог законика, који гласи: „О хрисовуљима: градови грчки, које је заузео господин цар, што им је записао хрисовуље и простагме, што имају и држе

њихови статути⁵, српски средњовековни град се може сагледати скоро

до овога сабора, то да држе, да им је сигурно и да им се не узима ништа“. Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1960, 66, 123. Једна од потврдних повеља, донетих пре издавања Законика је повеља граду Кроји, којом је, на молбу епископа, клира и властеле, краљ Стефан Душан потврдио повластице Андроника II; видети А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 311–321.

Повеља за Београд није сачувана, а податке о њеном садржају пружа Константин Филозоф у 38. и 51. глави *Живота Стефана Лазаревића деспота српског*. Њоме су становницима града додељене привилегије које су подразумевале личну слободу, слободу кретања, ослобођење од работа, право слободне трговине у земљи уз ослобођење од царина и право на међународну трговину у Угарској и околним земљама. Видети: Ј. Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 189–197.

⁵ У приморским градовима јужног Јадрана који су припадали српској средњовековној држави од прве половине 12. до краја 14. века, попут Котора, Будве, Бара или Скадра у залеђу, развија се комунално уређење са мањом или већом аутономијом. Видети: И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950; Т. Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, *Historijski zbornik* 33–34 (1980–1981) 139–209; L. Steindorf, *Stari svojet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986) 141–152; С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 185–196; S. Marković, *Statuta et leges civitatis Antibari (prilog proučavanju statuta medievalnog Bara)*, *Povijesni prilozi* 23 (2002) 19–42; *Средњовековни статут Будве* (прир. М. Лукетић, Ж. Бујуклић), Будва 1988; Ž. Vujković, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Budva 1988; L. Nadin, *Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469*, *Corpus statutariae delle Venezie*, 15, Roma 2002; N. Bogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, Podgorica 2016; С. Ћирковић, *Превод повеље цара Стефана Душана граду Скадру*, *Стари српски архив* 6 (2007) 113–121. М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.

^{1a}а Ново Брдо односи се део Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића. О Закону о рудницима видети: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962. С. Ћирковић, *Латинични препис Рударског закона деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2005. Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића : превод и правна студија*, Београд 1985.

Одредбе о градском праву у Закону о рудницима доносе прописе о псуњу, глобама, надлежности судова, реду на тргу, мерама, обавезама продаваца, тарифи максималних цена, положају католика, обавези укњиже и праву и дужностима градских становника. Према мишљењу Николе Радојчића ови чланови су само извод из Закона Новог Брда, види: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 29.

С. Ћирковић је довео у сумњу хипотезу о постојању опширнијег законског текста који се односио на Ново Брдо. Према његовом мишљењу не може се говорити о постојању статута који би наликовао статутима приморских градова јер се српски рударски градови развијају у средини која је реципирала византијско право, док приморски градови егзистирају у некој врсти правног вакуума (рецепција римског права је била још у току), види: С. Ћирковић, *Латинични препис Рударског закона деспота Стефана Лазаревића*, 11–13; исти, *Новобрдски законик*, 176. Рударско право већих рудника преузимала су и

само кроз уску визуру коју пружају манастирске повеље. Ову слику донекле продубљују сачувани законски споменици и хагиографски текстови, а оживљавају је резултати археолошких истраживања.

У обимном корпусу дипломатичке грађе готово да нема значајнијег града који није поменуто. Доња временска граница сачуваних извора ове провинијенције утицала је и на степен доступних података о појединим насељима током различитих етапа у развоју српске државе. Најстарији српски градови и даље представљају велику непознаницу. О њиховом постојању знамо само на основу страних извора.

С друге стране, константно померање центра српске средњовековне државе, утицало је на одлуку где ће се градити најважнији манастири, за које је сачуван највећи број повеља. Такође, владарски дарови светогорским манастирима, готово увек су били везани за централне и најразвијеније делове државе. Стога ће се и стари градови попут Призрена или Скопља и области у њиховој околини, много чешће јављати у дипломатичкој грађи. Још један разлог за то је и чињеница да су се у њима налазиле владарске резиденције, у којима су издаване владарске исправе. Са померањем средишта државе на север, у фокус нам долазе Крушевац, Београд и Смедерево. Тада се први пут помиње и низ значајних градских насеља попут Прокупља.

Српске средњовековне повеље су важан, често и једини извор за већину сегмената урбаног живота средњовековне Србије. Пажљива анализа ове врсте извора омогућава нам да стекнемо увид у статус становника појединих градских насеља и њихове обавезе према држави и владару. Такође, дају основ за реконструкцију доње границе величине популације, величину и организацију простора који је заузимало насеље као и за величину градске земље (метоха). Ретки су али изузетно значајни документи у којима се наводе имена појединих становника и њихова занимања. У наставку рада указаћемо на најважније примере наведених врста података.

Обавезе градског становништва реконструисане на основу дипломатичке грађе већ су дуго тема историјске науке. Како су поједини становници градова додељивани манастирима владарским повељама, у овим документима су таксативно навођене обавезе градског становништва, чије је уживање са државе и владара прелазило на манастире. Тако се у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа,

прилагођавала мања места. Према подацима османских извора у неким рудницама важило је право Новог Брда, у неким право Кратова, а у неким право Сребренице; видети Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница: XIV–XV вијек*, Београд 2010, 35.

наводи да становници Скопља који су додељени поменутом манастиру: **у Скопљу граду људи светог Ђорђа Горга да не работају у царину никакву работу, да над њима немају власт ни севаст, ни прахтор, ни кастрофилак, ни кнез, нико од владајућих: град да не зидају нити да чувају, писа да не дају, ни димнине, ни оброка ни апоколисару, ни севасту ни прахтору, ни ђерекару, ни коњуху, ни псару, ни једном кефалији краљевства ми од великих до малих власти, ни наметка житног ни виног, ни месног, ни сирног, ни приселице плаћати, ни тамницу чувати, ни гласа носити, ни провода, ни човека гарепсати, ни коња, ни вола, ни осла, ни царину плаћати. Ни потку да узима на њима ниједан владалац, ни удава от паденија пред владалецем, ни руке, ни печата, ни отбоја, ни престоја, него да сваку глобу да узима црква - малу и велику.**⁶ У повели са јасно наводи да су манастирски људи који живе унутар града изузети из надлежности световне власти: севаста, прахтора, кастофилакса, кнеза. Ослобођени су значјних обавеза и давања: градозиданија,⁷ градобљуденија,⁸ писа,⁹ димнине,¹⁰ оброка,¹¹ приселице,¹² провода,¹³

⁶ Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. I, Београд 2011, 317. За анализу поседа властелинста видети Р. Грујић, *Власелинство Светог Ђорђа код Скопља*, Гласник Скопског научног друштва 1 (1925) 45–77. О повељама видети М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 149–165. Детаљна анализа имунитетних одредби које садржи ова повеља дата је у раду М. Ивановић, *Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина*, Историјски часопис 66 (2017) 49–83, 64–71.

⁷ Градозиданије је обавеза изградње или обнављања разрушених утврђења и грађевина. Видети *Лексикон српског средњег века* (ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић), Београд 1999 (= ЛССВ) 125–126 (М. Шуица).

⁸ Градобљуденије је обавеза обезбеђивања страже и одбране града; видети ЛССВ, 125 (М. Шуица).

⁹ Пис је обавеза давања надокнаде за попис имовине, видети К. Илиевска, В. Мошин, Л. Славева, *Грамоти на манастирот Св. Георги-Горг Скопски*, Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, том I, Скопје 1975, 211–212.

¹⁰ Димнина представља порез који се сакупљао по димовима, тј. по кућама; видети ЛССВ, 152 (Ј. Мргић).

¹¹ Оброк је обавеза давања хране владару, његовој пратњи, његовим службеницима, а у најстарије време властели, па и трговцима; видети ЛССВ, 458 (М. Благојевић).

¹² Приселица је обавеза надокнаде причинене штете од разбојника и лопова; видети ЛССВ, 586 (М. Благојевић).

¹³ Провод је новчана казна за провођење украденог коња, а постојао је и провод или прејем људи; видети ЛССВ, 588 (Р. Михаљчић).

потке,¹⁴ удаве,¹⁵ руке,¹⁶ печата,¹⁷ отбоја,¹⁸ престоја.¹⁹ Приходи од свих глоба²⁰ припадали су манастиру.

Ослобођење од обавезе да град не зидају за манастирске људе, било да су у граду и селу, релативно је често.²¹ У 127. члану Душановог законика ова обавеза је регулисана на следећи начин: *За зидање града, где се град обори, или кула, да га направе грађани тога града и жупа што је тога [града].*²² Очигледно је да се обавеза поправљања, ојачавања и проширивања старих утврђења односила како на сеоско, тако и на градско становништво. Уз градозиданије градско становништво је имало и обавезу градобљуденија тј. чувања и одбране градских утврђења.²³ Тако се у повељама Дубровчанима кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића стоји да они Дубровчани који су се забаштинили у Новом Брду имају обавезу да да зидају град и да га чувају.²⁴ Вероватну су обавеза градозиданија и градобљуденија имали и становници осталих градских насеља, као што је наведено у повељи Вука Бранковића: *да они Дубровчани који су се забаштинили по мојим градовима ти да зидају*

¹⁴ Потка је новчана глоба за свађу и тучу због међа, а појављује се и као казна за неовлашћено узимање воде и скретање канала за наводњавање.

¹⁵ Удава је казна без суда, унапред прописана за одређене врсте преступа; видети *ЛССВ*, 758–759 (А. Веселиновић).

¹⁶ Рука је термин који у праву првобитно означавао јемство или заштиту, под коју се позвани на суд стављао да би избегао суђење и одговорност. Такву заштиту црква је забрањивала и кажњавала је глобом која се такође називала рука; видети *ЛССВ*, 634 (С. Шаркић).

¹⁷ Печат у овој повељи означава глобу за неодазивање судском позиву; видети *ЛССВ*, 512 (Д. Синдик).

¹⁸ От(д)бој је глоба за одбијање судског изасланика; видети *ЛССВ*, 463 (Р. Михаљчић).

¹⁹ Престој је глоба за неодазивање на суд упркос судском позиву; видети *ЛССВ*, 581 (Б. Марковић).

²⁰ Глобе су имовинске казне наплаћиване у стоци или новцу; видети *ЛССВ*, 116 (Б. Марковић).

²¹ А. В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 280–281. М. Благојевић, *Земљораднички закон*, Београд 2007, 297. С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 309, 401, 411, 420, 424, 428, 461, 499, 507, 512, 514, 515, 520, 529, 607, 673, 767.

²² *Ћ* зиданиј града: *За градозиданије где се град обори или кула, да га направѣ грађане тогаси града и жупа цо кет тогаси [града]*; видети Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, 67, 125.

²³ Ова обавеза помиње се ређе од обавезе градозиданија; видети М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 299. С. Новаковић, *Законски споменици*, 401, 448, 498, 499, 512, 514.

²⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 193. исти, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 44. Одредбе се понављају и у повељама деспота Ђурађа Бранковића из 1428. и 1445. године; видети Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, 1/2, Београд–Сремски Карловци 1934, 11–21, 14.

*град и да га чувају, а они који су гости и нису се забаштинили њима је дата слобода да сами изаберу.*²⁵

У повељама српских владара налазе се и прописи везани за Сасе који су били претежно настањени у градским насељима, пре свега рударским. Ови прописи су сачувани у повељама Дубровчанима.²⁶ Тако се у повељи краља Милутина из 1302. године наводи одредба да Дубровчани плаћају вражду као што је и Саси плаћају.²⁷ Бројнији су подаци о мешовитим судовима који су формирану у случајевима када су стране у спору Дубровчани и Саси.²⁸ Није спорно да је термин Сас временом изгубио своје првобитно етничко значење. Рецимо у *Саском закону* Сулејмана Величанствено *Саси* су означавали рударе без обзира на њихову етничку припадност.²⁹ Пошто се рударска градска насеља Ново Брдо и Рудник називају *сашким местима*, како изреком стоји у једној повељи,³⁰ то се ови прописи о мешовитој пороти првенствено могу везати за већа рударска градска насеља у којима су живели и дубровачки трговци.

Као што је већ поменуто, поједини становници градова могли су бити додељивани владарским повељама одређеним манастирима. Већ је дат пример Скопља и дажбина од градских људи које су припале манастиру Светог Ђорђа. Скопље није било једини град чији је део становништва

²⁵ Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I/1, Београд–Сремски Карловци 1929, 138. Повеља је издата 1387. године у Приштини. Исте одредбе налазе се и у повељи Бранковића (господина Гргура, господина Ђурђа, госпође Маре и Лазара) из 1405. године, видети *нав. дело*, 152.

²⁶ О Сасима у српском средњем веку шире видети М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, Из историје српског средњег века, Београд 2003, 457–483. Подаци о Сасима сачувани су у повељама издатим Дубровчанима све до XV века. Михајло Динић сматра да се односе на једну ужу категорију људи која се још правно могла сматрати Сасима. Временом су се и ове одредбе о мешовитом суду сводиле у ствари на расправљање спорова у којима је једна од страна припадала друштвеном слоју за који је важило саско право. По њему одредбе из повеља из 1455. године и 1428. године нису више одговарале стварном стању у нашим рударским местима, тј. оне су механички преношене и имале су само ретроспективни карактер; видети *нав. дело*, 475–478.

²⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I/1, 120–121.

²⁸ У питању су следеће повеље: повеља кнеза Лазара из 1387. године издата у Крушевцу, повеља Вука Бранковића из 1387. године издата у Приштини, повеља Бранковића (господина Гргура, господина Ђурђа, госпође Маре и Лазара) из 1405. године издата у Вучитрну и повеље деспота Ђурђа Бранковића из 1428. године и 1445. године, издате у Некудиму и у Смедереву. Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I/1, 14, 120–121, 136–139, 152.

²⁹ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, 475.

³⁰ „и делове по сашких мѣстех, рекше оу Новом(ь) Брѣдѣ и оу Рѣдникѣ“ (цитат из повеље челника Радича светогорском манастиру Кастамониту из 1433. године). Видети С. Pavlikianov, *The Athonite Monastery of Kastamonity and the documentary heritage of the grand čelnik Radič*, Хиландарски зборник 14 (2017) 55–122, 81.

убрајан у такозване манастирске људе. У време док је био краљ, Душан је Хиландару поклонио Јерменина Бале Екса са децом, који је живео у граду Струмици. Истом манастиру он је потврдио прилог од 50 кућа у граду Штипу, које је приложио протосеваст Хреља, заједно са својом задужбином црквом Светих Арханђела у Штипу. У једној од повеља, које се односе на Хрељине прилоге, наводе се као прилог и имена 50 људи у штипском подграђу. Међу њима се наводе и занатлије као што су: Никола зидар, ковачи Ђерђо и Братило, Ђерђо златар, Никола цегар, Стрезо клубучар.³¹ Поименичан попис већег броја градских становника који су даровани манастиру налазимо и у повељи цара Душана манастиру Светих Арханђела код Призрена.³² Са даровањем становника градова наставља се и у каснијем периоду. Кнез Лазар је приложио својој задужбини Раваници човека Богосава са опћином у Смедереву, а монахиња Јевгенија (кнегиња Милица) манастиру Светог Пантелејмона на Атосу човека Станка у Сталаћу, кућу и човека Радослава Бугарина у Крушевцу, кућу Вукоте Богдашевића, са свом баштином и два човека Радослава и Добромира у граду Светог Прокопија, кућу и два човека Костадина и Дражуја у Лесковцу, кућу Мартина Врље и Дафину са мужем у Новом Брду.³³

Чињеница да су грађани могли бити даровани манастирима наметнула је закључак да се на подручју Србије не може говорити о постојању градова са изграђеним грађанским слојем и аутономијом, какви су у то време постојали у западној Европи.³⁴ Ипак, извори друге провенијенције

³¹ В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици*, ССА 13 (2014) 3–32, 6, 13. А. Фостиков, *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014) 79–142, 93.

³² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђелска хрисовуља*, Београд 2003, 89, 90. Дивша, Рад ковач, Тешило са синовима, Љеш грнчар са синовима, Љешко, Доброслав златар, Заведич златар са синовима, Саракин и брат му Ђорђи, Ђон са сином Малцем, Рад Красавишт и братучед му Сурдул, Пуљша са децом, Самовар са децом, Ђин Ракооча, Рад Слепчев, Лејко Ступаревић, Дајко Будиништ, Рад Бајица с децом, Рајко Бубиштев зет, Божић Причбрадић са браћом, Дмитар Мурић, Петар Глушац.

³³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 295; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља, Смедерево–Београд 1992, 51–65, 59–62; В. Петровић, *Српски средњовековни град и манастир: приходи од трговине и рударства и црквена имовина у урбаним насељима (13. – 15. век)*, Црквене студије 16, 2 (2019) 203–211.

³⁴ С. Шаркић, *Градско становништво у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2011) 17–27. Срђан Шаркић је анализирао три различите врсте средњовековних српских градова: 1) градове у унутрашњости Србије; 2) приморске градове, и 3) градове освојене од Византије. По мишљењу аутора српско становништво

указују на издиференцираност градског становништва. У градовима је живело градско племство, припадници административног апарата, трговци и занатлије, као и најнижи слој сиромашних. У престоницама и већим градовима постајали су владарски дворови у којима су боравили владари, крупно племство и високи црквени достојанственици.³⁵ Поред престоница, за разноликост становништва у погледу социјалног статуса, занимања, верске и етничке припадности, пример су и рударска градска насеља која су имала посебан вид организације везане за саску рударско уређење.³⁶ У овим градовима се може запазити одвијање процеса друштвене стратификације, који можда није био заокружен стварањем затвореног слоја градског патрицијата, али који је издвојио изванредан број породица које ће у највећој мери учествовати у управљању појединим урбаним заједницама.³⁷

Као што је већ поменуто, средњовековне ћириличне повеље представљају и важан извор за реконструкцију величине и просторне структуре појединих градова. Тако на основу Повеље краља Стефана Душана којом одобрава да протосеваст Хреља цркву Св. Арханђела у Штипу поклони манастиру Хиландару знамо да је доња граница броја становника штипског подграђа била 50 кућа или бар 250 становника.³⁸

Ретки су сачувани ћирилични документи који дају детаљније податке о граду.³⁹ Један од непроцењивих извора који указује на

у градовима у унутрашњости Србије било је у правном погледу изједначено са себрима; *нав. дело*, 19.

³⁵ С. Ћирковић, *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, Работници, војници, духовници, 423–434. исти, *Двор и култура у босанској држави*, Работници, војници, духовници, 435–445.

³⁶ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I–II, Београд 1955–1962. С. Ћирковић, *Два закаснела полета у балканском рударству: XV и XVI век*, Работници, војници, духовници, 104–113. С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002. Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница, XIV–XV вијек*, Београд 2010.

³⁷ В. Петровић, *Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима*, *Наша прошлост* 12 (2011) 79–87.

³⁸ В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици*, *ССА* 13 (2014) 3–32, 6, 13.

³⁹ Као што су, на пример, номичка исправа у којој монах Саватије из Новог Брда усињује попа Богдана и поклања му половину цркве и куће у подграђу Новог Брда; исправа у којој Радосава продаје своју кућу у Трпчи манастиру Светог Павла у Трпчи или исправа о продаји једног непокретног добра у Призрену; видети Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, *Споменик III (1890)* 51, 52. Ј. Шафарик, *Србска исправа о продаји непокретног добра у Призрену, из времена царева србских, или из XIV-тог века*, *Гласник СУД XXXV(1872)* 119–124, 121–122.

организацију простора, врсте грађевина и организацију пословања градског трга свакако је већ помињана повеља манастиру Св. Ђорђа. У њој је забележено да су манастиру припали дворови, куће, у самом граду Скопљу и уз саме градске зидине. Манастир је такође добио и пирг испред палате, који је служио као сокница. Поред поклоњених непокретности, које је краљ откупио од приватних лица за манастир, он је манастиру саградио палату и двор. Унутар града Скопља, при Великим Вратима налазила се палата и црква Свете Богородице, које је придодео монах Ксенофонт.⁴⁰ Повеља цара Душана манастиру Светих Арханђела такође пружа изузетне податке о граду Призрену. У повељи се наводе да су у граду своје дворове имали властеличић Новак Пеција, Тодор Лепић и његов зет Мирослав, Орландо Мицовић. Поред наведених дворова, наводи се и да постоји један двор у подграђу.⁴¹

Јединствену целину са градом чинила је и градска земља или метох. Захваљујући повељама сачувани су подаци о метосима градова Призрена, Скопља, Новог Брда и Рудника. Величина градског метоха је варијала у зависности од географских и привредних предуслова. У случају Призрена међе метоха су местимично допирале два до три километра од града, а највише шест километара.⁴² Градски метох најразвијенијег српског града, судећи према податку из повеље деспота Стефана Лазаревића манастиру Ватопеду издатој 1417. године, очигледно је захватао шири простор, који је обухватао село Копривницу, удаљену нешто преко 15 километара од утврђења. На простору између некадашњег градског насеља и поменутог села налазе се остаци старих рудника и рударских радова. Сва убицирана рударска кола налазе се управо на простору између Новог Брда и Копривнице, тј. у новобрдском градском метоху, пружајући се дуж Криве реке. Као и код новобрдског метоха, величина и простор на коме се

Детаљно о овим документима Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 143–152, 176–186, 186–194, 250–252, 258–259, 260.

⁴⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I, 318–323, *двор унутар града скопског близу скопиота и до Москија... и купи краљевство ми у граду Скопљу унутар града од Николе сина плопа Димитра рипиније за цену .с. перпера и ту саградих полату и двор Светом Ђорђу. И ту купих кућу Дима сина Кондева; кућу од Маноила Куклева. И придаде Апокавкову цркву Светог Ђорђа и око њега .к. кућа рипиније... ; и још двор Апокавков... Наводи се и двор под градом, као и Калудева места било да се налазе у Скопљу граду и изван града, њиве и вртови и гумна у области Скопској све то да краљевство ми цркви Светог Ђорђа.*

⁴¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђелска хрисовуља*, 22, 90, 109, 100, 113, 131, 139, 143.

⁴² М. Благојевић, *Град и жупа – међа градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), 67–84, 76–77.

простирао метох града Рудника били су у непосредној вези са рударским активностима. Најближа околина овог средњовековног насеља, заједно са најзначајнијим делом рудокопа и топионица, налазила се на подручју градског земљишта.⁴³ Судаћи по доступним изворима, границе градских и сеоских атара опстале су и након османских освајања.⁴⁴

⁴³ В. Петровић, *Градски метох*, Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 139–150, 141–142.

⁴⁴ *Исто*, 147.

Владета Петрович

ГОРОД В КИРИЛЛИЧЕСКОМ ДИПЛОМАТИЧЕСКОМ МАТЕРИАЛЕ

Резюме

На вопрос: «Что такое город?» – до сих пор не был дан ответ, не смотря на мультидисциплинарный подход к изучению феномена город. В отличие от остальной Европы сербский средневековый город можно рассматривать лишь через узкий просвет, который дают монастырские грамоты. Эта картина несколько дополнена сохраненными законодательными памятниками, агиографическими текстами, а оживляют ее археологические исследования.

Так, в большинстве сохранившихся грамот, которыми даровались имущество и люди в центральных областях Сербии под властью династии Неманичей, – старые города, такие как Призрен или Скопле и области в их окрестностях, – гораздо чаще встречаются в дипломатических материалах, нежели остальные городские поселения. Еще одной причиной этого является тот факт, что в них размещались резиденции правителей, в которых и были изданы правительственные документы. По мере того, как центр государства перемещался на север, в центре внимания оказывались Крушевац, Белград и Смедерово. Тогда же упомянут и ряд важных городских поселений, таких как Прокупле.

Сербские средневековые грамоты являются важным, часто единственным источником о большинстве сегментов городской жизни в средневековой Сербии. Тщательный анализ этого типа источников позволяет нам получить представление о статусе жителей некоторых городских поселений и их обязательствах перед государством и правительством. Также они обеспечивают основу для реконструкции нижней границы численности населения, размера и организации пространства, которое занимало население, и размера городских земель (метох). Очень важными, хотя и редкими, являются документы с указаниями имен отдельных жителей и их профессий.

Согласно грамоте монастырю Святого Георгия в Скопле, видно, что люди, живущие внутри города, освобождены от юрисдикции светской власти: севаста, прахтора, кастофилакса и князя. Они освобождены и от значительных обязательств и даней: *градозиданија*, *градобљуденија*, *писа*, *димнине*, *оброка*, *приселице*, *провода*, *потке*, *удаве*, *руке*, *печата*, *отбоја*, *престоја*. Доходы от них принадлежали монастырю.

В грамотах сербских правителей также содержатся правила касающиеся Саси, которые расселились преимущественно в городских поселениях, в первую очередь шахтерских. Эти правила сохранены в грамотах Дубровчанам, а наиболее многочисленными являются данные о смешанных судах, когда сторонами в спорах были Дубровчане и Саси.

Хотя дипломатические материалы не предоставляют много данных о стратификации городского общества в Сербии, источники других провениенций указывают на разнообразии населения с точки зрения социального статуса, профессии, религиозного и этнического происхождения. Конкретными примерами являются столицы, крупные города и шахтерские городские поселения.

Редко сохранившиеся кириллические документы дают более детальную информацию о городе и его постройках. Грамоты монастырю Святого Георгия в Скопле и монастырю Святых Архангелов в Призрене рассказывают нам о дворах, дворцах, церквях и домах того времени.

Единым целым с городом была и городская земля или метох. Благодаря грамотам сохранены данные о метохах городов: Призрен, Скопле, Ново-Брдо и Рудник.

Ключевые слова: средневековый город, городское пространство, крепость, грамота, церковь, монастырь, Скопле, Призрен, Штип, Ново-Брдо, Рудник, Сербия.

Vladeta Petrović

TOWN IN CYRILLIC DIPLOMATIC RECORDS

Summary

A single answer has not been given to the question of what a town is, despite the multidisciplinary approach to the study of this phenomenon. Unlike the rest of Europe, a Serbian medieval town can be analysed almost only through a narrow perspective offered by monastery charters. This picture is somewhat broadened by the preserved legal monuments and hagiographic texts, and is revived by the results of archaeological research.

There is almost no important town which is not mentioned in the comprehensive corpus of diplomatic records. As in the greatest number of cases charters that donate estates and people in the central areas of Nemanjićs' Serbia have been preserved, the old towns such as Prizren or Skopje and areas in their environs appear much more frequently in diplomatic records than other urban settlements. Another reason is the fact that they were home to rulers' residences, where letters patent were issued. When the state's seat moved to the north, Kruševac, Belgrade and Smederevo enter into focus. A number of significant urban settlements such as Prokuplje were mentioned for the first time.

Serbian medieval charters are an important and often the only source for the majority of segments of urban life of medieval Serbia. A careful analysis of this type of sources enables us to gain insight into the status of inhabitants of some urban settlements and their obligations towards the state and ruler. Furthermore, they give the basis for the reconstruction of the lower limit of the size of the population, size and organisation of the space taken by the settlement, and the size of the urban land (metochion). Documents stating the names of individual inhabitants and their occupations are rare but exceptionally important.

Based on the charter to the St George monastery in Skopje, it is possible to see that the monastery people living in the town were exempted from the authority of secular power: *sebast*, *praktor*, *kastrophylox*, *knez*. They were exempted from important obligations and charges such as: *gradozidanije*, *gradobljudenije*, *pisa*, *dimnina*, *obrok*, *priselica*, *provod*, *potka*, *udav*, *ruka*, *pečat*, *otboj*, *prestoј*. The revenue from all these charges belonged to the monastery.

The charters of Serbian rulers also contain regulations relating to the Saxons who were dominantly inhabited in urban settlements, notably mining ones. These regulations have been preserved in charters to Dubrovnik, and the most numerous are data on mixed courts set up in cases when Dubrovnik inhabitants and the Saxons were parties in a dispute.

Although diplomatic records do not offer a lot of data about the stratification of urban society in Serbia, the sources of other type of provenance suggest the versatility of the population in terms of their social status, occupation, religion and ethnicity. This is particularly seen in capitals, larger towns and mining urban settlements.

Cyrillic documents containing detailed information about a town and its buildings are rare. The charters for the monastery of St George in Skopje and the monastery of St Archangels near Prizren contain information about courts, palaces, churches and houses.

The town land or metochion made up a single whole with the town. Owing to charters, information about the metochions of the towns of Prizren, Skopje, Novo Brdo and Rudnik have been preserved.

Keywords: medieval city (town), urban space, fortres, charter, chrysobull, church, monastery, Skoplje, Prizren, Štip, Novo Brdo, Rudnik, Serbia.